

- עמוד 111 35 יתכן שגרמו לכך שני דברים: א) קיצורה, לעומת הקרובה; ב) שימושה בתפילת מעריב, שהיא רשות ולא חובה, ולפיכך אפשר שלא הקפידו בה מתנגדי הפיוט.
- 112 36 בית א: אני סוכר-משה רבינו (עפ"י דברי חז"ל לדה"א ד יח) - ביאור שמי-שמי המפורש (ידיעות המכון, קעה 4) - במקום עמידת רגלים-בירושלים (תה' קכב ב) - כן יגן, כל חלק מסיים בפסוק הרומז לברכתו (מגן, מחיה, וכו') - בית ג: הישישים, נוסח חשוד - בית ה: פיקוד עזובת וכו', הדברים נאמרו דרך תוכחה, כמוכח מן הפסוק שבסופו.
- 113 37 שבעה-שבעתא. בראשי הבתים תהלים מו ח - בית א: יפנה, בכ"י: יפני / בית ג (וכן בית ז, והנוסח חשוד): נתהלך, ג"ל בינוני נתפעל ("מתהלך").
- 114 38 יתכן שהוא יצחק בן לוי בן מר שאול אליסאני (שלחי המאה העשירית), אבל שבעתות אלה אינן נבדלות במאומה מאותן של אבן אביתור, וכמה סימנים פנימיים וחיזוניים מעוררים חשד שהמחבר אינו אלא אבן אביתור עצמו.
- 39 בראשי הבתים: דברים ד - אות ה"א מסי' א"ב חסרה, או שהיא כלולה באות ח"ת של 'חיים', שלא הבחינו ביניהן במבטא הארצישראלי. ואפשר שנשמטה תיבה אחת.
- 115 40 ביבליוגראפיה אצל ש. אברמסון, תרביץ טו 50, הע' 1. ועי' תרביץ טו 57-70; ש. וידר, גנוי קויפמן א, 83-92; א. שיבר, תרביץ כב, חוב' ג"ד. וראה גנוי קדם ג 43 (ושאלתם המתפלל קרובות בחול וכו').
- 116 41 לשונות מגומגמים הנחתו בלא ניקוד. בית ב: מגו, בכ"י: ספק; מגן / בית ד: התרץ-הישרי. בית ה, בכ"י: חיתה.
- 117 42 קטע זה יש בו סימן 'בירבי', בוודאי היה שם המחבר חתום בראש הפיוט, החסר בכ"י.
- 119 43 ואמנם הראב"ד בספר הקבלה (גריבואיר, סדר החכמים וכו', ח"א 81) אומר: 'שהמיניש (קראים) לעולם לא עשו שום טובה לישראל ולא ספר שיש בו חזק תורה או דבר חכמה, ואפילו שירה אחת או פיוט אחד או נחמה אחת, כי כולם כלבים אלמים לא יוכלו לנבוח'. בנראה לא ראה הראב"ד דבר מקינותיהם של אבלי ציון הקראים. אמנם בספרות הקראים מוצאים התנגדות מפורשת לאמירת פיוטים, אבל הכוונה רק לפיוטים הנאים להוציא ידי חובת תפילה. ועי' מאן, תרביץ ו, ספר א 66, ובהע' 197 דשם.
- 44 שו' א"ד, השהו 'קובץ הוצאת שוקן לדברי ספרות' (תש"א), עמ' 140 וכו' / שו' יא: ורבו, לבש את בשרי כרביד / שו' יד: האפיסי, מנע ממני / שו' טז: תחילתי-תחילתי / שו' יט: כ, כאן אחד מסימניה המובהקים של הקראות; שבניגוד לרבנים היו הקראים המתאבלים ביום ומקוננים על חרבן ביהמ"ק יותר מבחול.

י. ד. וילהלם

סדרי תיקונים

תוך משני פרקים קצרים בספר הגרמני למשה בריק על המנהגים הרבניים בהתחזותם ובהתפתחותם (ברסלאו 1837) אין לנו כל מתוגרפיה על תולדות התיקונים המיועדים לליל שבועות ולליל הושענא-רבה, וסדר תיקון ליל שביעי של פסח לא תואר כלל עד עכשיו. כאן נעשה איפוא נסיון לאסוף חומר המשקף את עניני התיקונים האלה כתרומה צנועה לספר היובל המוקדש לחובב מנהגי ישראל¹.

תיקון ליל שבועות

בסוף הפרק העוסק באר"י ז"ל ובאסכולה שלו שבספרו הגדול (באנגלית) על הזרמים העיקריים במיסטיקה העברית² מסכם הפרופיסור ג. שלום את המנהגים שנתקבלו אצל כל העדות בכל תפוצות ישראל כירושת מקובלי צפת של המאה השש-עשרה. בין המנהגים האלה נועד מקום מיוחד ללימוד בליל שבועות, הנקרא בשם תיקון לילי שבועות ושנתחבב על אשכנזים וספרדים ועדות אחרות בכל אתר ואתר. אך כשם שנשכח הרקע המיסטי של הפזמון המפורסם 'לכה דודי' לר' שלמה אלקבץ מצפת בהכנסו לתפלת ליל-שבת כמעט בכל מנהג ומנהג, כך חדל תיקון ליל שבועות להבליט את אפיו המיסטי המקורי, וכן גם נשכח שהמנהג הנפוץ הזה נוצר בבירת הגליל ושיסודו הספרותי הוגח רק לפני שלש מאות שנה ומעלה.

המנהג נזכר ברשימת 'מנהגים טובים וקדושים הנהגים בא"י, הועתקו מכתבת-יד החכם השלם כמוהר"ר אברהם גלנטי יחי' היושב בצפת'³ בזו הלשון: 'ערב שבועות יענים שעה אחת או שתיים אחר שקשו צרכי מועד לפי שבליילה אחר האכילה מתקבצים בבתי כנסיות, כל קהל וקהל בבית הכנסת שלו, ואינם ישנים כל הלילה וקורן תורה נביאים וכתובים ומשניות וזוהר ודרשות בקראי (בפסוקים) עד אור הבוקר, ואז כל העם שובלים בבוקר קודם תפלת שחרית כדאיתא בזוהר פרשת אמור, מלבד הטבילה ששובלין בערב שבועות'.

ר' אברהם גלנטי, שנפטר בצפת ב-1560 אינו מפרט את דרך הלימוד המיוחד של

תיקון ליל שבועות, אך מייחס הוא את הלימוד לעניין מסוים בזהר פרשת אמור ומדגיש שמסיימים את הלימוד בסבילה. כל המקורות העוסקים בתיקון ליל שבועות מתייחסים לאותה פרשה שבספר הזהר שנכללה גם בכל ההוצאות של הקונטרסים המיועדים ללילה זה. בפרשה הזאת שבזהר (חלק ג' צ"א ב') נארגה מקבילה בין שבעה שבועות של ספירת העומר שבמצוותה בתורה נזכרה המלה המיותרת לכאורה 'לכם' ובין ספירת האשה הטמאה שבמצוותה נקבעה גם בה המלה המיותרת לכאורה 'לה'. בני ישראל אשר יצאו משומא מצרים ספרו להנאתם שבעה שבועות וטבלו לפני מתן תורה בטל 'על המחנה לילה'. לכן מונים ישראל שבעה שבועות לקראת יום מתן תורה במהרה וכדי להישמר מכל טומאה בליל החג בו זכו לייחוד עם התורה הקדושה, עוסקים בלילה הזה בתורה. 'לכן החסידים הראשונים לא ישנו בלילה הזה ועסקו בתורה ואמרו גוריש לנו ירושה קדושה, לנו ולבנינו אחרינו עד עולם'.

המשך הפרשה הזאת הנמצא גם בהקדמת הזהר (חלק א' ח"א) ותוכנו החתונה המיסטית בליל שבועות, מעובד על ידי משה די ליאן בחיבורו בכתב-יד שוקף, ביסודו השבועות, וזו לשונו: 'זמן תינוק יונק משדי אמו ואשה משיחה עם בעלה. נהגו הקדמונים ז"ל עמודי עולם אותם אשר יודעים להמשיך חן ממרומים שלא לישן בשתי לילות הללו של שבועות וכל הלילה קורי' בתורה בנביאים ובכתובים ומשם מדלגים בתלמוד והגדות וקורין בתכמות בסתרי התורה עד אור הבקר וקבלת אבותיהן בידיהן אותם היחידים השרידים אשר יי קורא והענין הזה הוא טוב ונכון וישר ואשריהם ואשרי עם של ככה. וכבר אמרנו והתקורנו בסוד הפסח ובסוד ספירת העומר כי הם ימים רשומים לאותם אשר ליי מקיים. והימים ימי בקורי ענוים (!) להיות להם חלק באלהי מרות ימי לבן הם להגים נון ואנחה ואספו ענוים ביי שמחה ובהם הכלה מתקשטת ונכנסת אצל רום מעלה וליל החמישים הוא הלילה הזה ליי להתחבר תורה שבכתב עם תורה שבעל פה ובניה המיוחדין לה בארץ מכניסים אותה לתופה והם רשומים ונכתבים בספר הזכרונות. כי הם מדרגים רנה וצהלה של תורה בליל שמחת הכלה ואזי מבק נחלים איננה פוסקת. הם מגישים אליה והיא מוצקת. על כן אין להם לתת דמי לנפש ברנת התורה כי הם לפני השם רשומים וקול קורא ממרומים מי אלה כעב תעופיה וכינים ברנת החתנים מתורה למקרא וממקרא לכתובים ומכתובים למשנה וממשנה שואבים מים בששון ממעיני הישועה. אזי וקשב יי וישמע ויכתב ספר זכרון לפני בצהלה לאמר אלה הם שושבינים של כלה ומכאן ואילך יודעים הם אצלה והמלך שואל עליהם כי הם חבלו ובה נכנסין להיכלו ובענין זה יש כח בהם לעמוד בדיחל המלך וברפידתו להתהלך'.

אין להסיק את המסקנה מהפרשיות שבס' הזהר ומיסוד חג השבועות לר' משה די ליאן שאיזה לימוד בליל שבועות היה קיים בספרד בתקופת הזהר. אין זה אלא פרי הדמיון של המתברר חובב נושאים כגון אלה ואין כל זכר לניעור בליל שבועות או ללימוד בלילה הזה בכל ספרי הרגלים והמנהגים עד תקופת המקובלים בצפת. ספר 'שער הכוונות' לר' חיים ויטל⁵ שישב בצפת בסוף המאה השש-עשרה מפרט ומנמק את המנהגים המיסטיים שנפוצו ביחד עם קבלת האר"י ז"ל. הוא מוסיף להנמקת המנהג כפי שהיא באותה פרשה שבזהר את ההבטחה שכל מי שלא יישן בלילה הזה אפילו רגע אחד ויהיה עוסק בתורה, מובטח לו שישלים שנתי ולא יארע לו שום נזק בשנה הזאת. כן הוא מבדיל בין שתי המצוות שליל שבועות מטיל על ישראל, האחת - הלימוד, והשנייה - השבילה באשמורת הבוקר, שנזכרה כבר במנהגי אברהם גלגלי, ושתי הפעולות הקדושות מקושרות הן בזיווגין מסויימים שבעולם הספירות - 'התיקון' מתקן את הזיווג בין 'זעיר אנפין' ובין 'רחל', בין הקדוש ברוך-הוא ובין השכינה בלשון הזהר. הלומדים 'מוליכים את הכלה לבית הטבילה'... וגם אנחנו שושבינין שלה שבילים עמה'.

ר' חיים ויטל מפרט את דרך הלימוד באופן דהוג עד היום, לאמר שלשה פסוקים בתחילת כל פרשה ושלשה פסוקים בסופה, ונוסף לזה יש לקרוא את אלה החלקים של תורה ונביאים שיש להם ענין מסוים לחג השבועות, כגון עשרת הדברות, פרשת העומר וההפטרות של ימי החג ומגילת רות. כך גומרים את הקריאה בתנ"ך ואת הפסוקים של איכה קוראים בלחש מפני כבוד החג. את שאר הלילה מבילים ועוסקים 'בסודות התורה ובספר הזהר כפי השגת שכלך'.

בסיום כל ספר וספר מעשרים וארבעה כתבי הקודש, כך מוסיף ס' 'פרי עץ חיים' צריך להתכוון לשמות הקדושים היוצאים מסופי תיבות הספרים ומספרם כ"ד כנגד כ"ד תכשיטי הכלה המיסטית בס' הזהר בפרשת אמור ובהקדמת הזהר. היסוד המדרשי לריקמה המיסטית הזאת בזהר ובחוג מקובלי צפת הוא מדרש שיר השירים (ד' יא) 'מה כלה זו מתקשטת בכ"ד תכשיטין ואם חסרה חוסר דבר אחד מהן אינה כלום כך תלמיד חכם צריך שיהא רגיל בכ"ד ספרים, ואם חסר אחד מהם אינו כלום'. כ"ד תכשיטים נזכרים בישיעה פרק ג'.

תיקון ליל שבועות בצפת היה מנהג המקובלים המופלגים, אנשי מעשה. בין אלה שדאגו לפירסומה של תורת צפת ומנהגיה היה ר' ישעיהו הלוי הורוויץ שעלה לא"י מפראג בשנת 1621 ושספרו המוסרי-קבלי 'שני לוחות הברית' ספוג הרבה ממנהגי המקובלים בצורה פשוטה ומובנת להמון עם. במסכת שבועות שב'שני לוחות הברית':

נוכר תיקון ליל שבועות בפרושרוש. השל-ה מעתיק מעשה מכתב המקובל ר' שלמה הלוי אלקבץ. מתברר 'לכה דודי'. המספר שהוא ור' יוסף קארו בעל השלחן ערוך, גמרו אומר בהיותם עוד באדריאנופול בחוץ לארץ. בסוד תבריהם 'לעמוד על נפשנו ליל שבועות ולגדוד שינה מעינינו ותורה לאל עלה בידנו כי לא הפסקנו רגע רק אשר תשמעו ותחי נפשכם'. אחר תיאור סדר הלימוד הזה שעדיין שנה מה' תיקונים המודפסים, מוסר השל-ה בשם אלקבץ מעשה נפלא שאירע פתאום בתבורתם. בסימם ללמוד שתי מסכתות במשניות והנה 'זכנו בוראנו ונשמע את הקול מדבר מפי החסידני' והכונה לר' יוסף קארו, קול גדול בחיתוך אותיות וכל השכנים היו שומעים ולא מבינים והיה הנעימות רב והקול הולך וחזק ונפלו על פנינו ולא היה רוח באיש שיסא עיניו ופניו לראות מרוב המורא והדבור הזה מדבר עמנו. אלקבץ שמר לנו את כל הגאון שנשמע מתוך גרונו של ר' יוסף קארו והדומה לנאומי 'המגיד' המדבר בשם המשנה, כפי המסופר בספר 'מגיד מישרים'. הקול - קול השכינה - משבח את התברים האלה ומקשיהם שבהם היו 'מעשרים את השכינה בלילה הזה'. ואם הייתם עשרה הייתי מתעלה יותר ויותר. לאחר ההפסקה הזאת המשיכו את לימודיהם. אך שנית נשמע הקול 'וחזר ואמר: בני, שובו אל לימודיכם ואל תפסיקו רגע, ועלו לאי כי לא כל העתים שוות ... מהרו ועלו כי אני מפרנסת לכם ואני אפרנסכם'. גם בליל שני של שבועות התאספו החברים האלה והפעם צירפו תברים נוספים והשלימו את המנין, וגם בלילה הזה נשמע הקול ושוב הפעיר בהם: 'הקיצו בני וראו כי אני מתבב אתכם, הקיצו ידידי התאמצו ... ועלו לאי כי יש לאל ידכם רק שאתם מוטבעים בטיט חמדת תבל והבליה. והיצא מכם ונזרו אחור ודהיינו: הגשאר בחורל דמו בראשו. וראו אשר זכיתם אתם מה שלא זכו אחרים מכמה דורות'. נמצאת כאן איפוא השתלבות מיסטית בין ראשית מנהג תיקון ליל שבועות ובין התיקון שישראל זוכה לתקן את עצמו על ידי העליה לאי. מותר להניח שיש יסוד מעשי למה שהשל-ה העתיק מכתבי ר' שלמה הלוי אלקבץ, למרות המסיבות הדמיוניות המלוות את המתרחש באדריאנופול. לכן אפשר לראות בחזונו של ר' יוסף קארו בתורקיה את הגרעין הראשון לתיקון ליל שבועות ואפילו בשני לילות החג. את המנהג הביאו החכמים האלה לצפת ושם הגיע לידי התפתחותו הידועה ומשם הגיע לכל תפוצות הגולה.

השל-ה אומר שסדר לימוד הלילה כבר מפורסם וידוע ברבים על ידי הקונטרסים (של האסכולה האר-יית) ותפסם בכל אי ובכל המלכות ושלא תלמידי חכמים בלבד נוהגים לקיים את המצווה הזאת, אלא מתאספים למנין לכל הפחות ואומרים

מכל פרשה שבכתבי הקודש שלשת הפסוקים הראשונים והאחרונים ומפרשות מסוימות אפילו יותר. וכן לומדים במשניות תחילה וסוף, מקצת ספר יצירה, חלקים בוחר, תרי"ג מצוות ושיר השירים. את כל הלימוד מחלקים ל-יג חלקים ובין כל חלק וחלק אומרים קדיש בכדי להשלים י"ג קדישים כמנין אחד.

גם ספר 'חמדת ימים'⁷ אחת היצירות הנפלאות ביותר של הספרות העברית הדתית, אשר חובר בירושלים סמוך לסוף המאה השבע-עשרה, אולי על ידי שבתאי מתן בלתי ידוע לנו ואשר מיוחס שלא בצדק לתעמולן השבתאי נתן העזתי,⁸ מרחיב את הדיבור על תיקון ליל שבועות כעל מנהג שנתפס בכל תפוצות ישראל. עוסקים בתורה בלילה הזה כדי 'לקטש את הכלה הנעימה להכין אותה ולסעדה ליכנס לחופה למחר'. הספר הזה מוסיף עוד נימה נוספת לרעיון התיקון: הלילה הוא זמן כפרה על כל פשע בכבוד התורה. לכן קורא הספר תגר על אלה החושבים, שעיקר הלילה להיות נעורים ולשבת בבית המדרש מבלי לעסוק בלימוד בפועל, ומנהג הוא לדבר כל ליל שבועות רק בלשון הקודש. גם 'חמדת ימים' מביא את דברי המגיד שנשמעו מפיר' יוסף קארו והידועים לנו מהשל-ה. הוא מוסיף ומוהיר שלא להרבות בקדישים, כי רבים מעמי הארץ אומרים שנים או שלשה פסוקים כדי לסיים בקדיש, וגם יד הגזברים היתה במעל על בצע כסף המתגדבים בעם האומרים הקדישין. באימה וביראה ובענינה יקיימו ישראל את מצוות לימוד התיקון ויאמרו את הדברים הקדושים בכונה נחלה. והרצנים יצאו דחופים בדבר המלך מלכו של עולם! מחבר הספר מביא לבסוף שתי תפילות שחיברן האחת לפתיחת הלימוד והאחת לשעת הסבילה באשמורת הבוקר.

בסוף ענין שבועות נוגע בעל הספר הזה בשאלה של חזרת הלימוד בליל שני של החג, שירבים מיראי ה' וחושבי שמו' נוהגים, והיה מנהג בתבורת ר' יוסף קארו לפי המתואר. ס' 'חמדת ימים' מחייב את התיקון השני בהתחשב בעובדה שלמעשה היה מתן תורה ביום ו'. בסיון, אך מי שלא יעצור כח לנעור שני לילות, ינוח בתחילת הלילה ויקום בחצות לשם סדר הלימוד.

עדות על קיום מנהג תיקון שבועות בבית המדרש של הנביא השבתאי אברהם נתן הקוטי נמצאת במכתב אחד בענין התנועה השבתאית, המתאימה לתאור אותו לילה מתקודה שבתאית אחרת. בליל שבועות בשנת 'ההמרה' נתקבצו בעזה החכמים אברהם נתן עם שאר חכמים אחרים, כעשרה, בבית המדרש כדי לקרוא ולשנות כנוהג. 'וכחצי הלילה בהיותם כולם אומרים פיוט בניגון חרד אברהם נתן ויתעלף. ובאותו לילה נסמך שלש פעמים קול בבית המדרש שהזהיר את החכמים מגתן ומשבתאי צבי.'⁹

למרות העובדה שר' יוסף קארו היה אחד ממחללי מנהג התיקן, הוא אינו מוכיר את המנהג בשולחן ערוך שלו. ר' אברהם גומבינר מוכיר את התיקן בפירושו 'מן אברהם' (א"ח תצ"ד), ומייחס אותו לזוהר, אך מוסיף שהמנהג מסתבר גם לאור המדרש, שהקביה צריך היה לעורר את ישראל משנתם כשרצה לתת להם את התורה. ר' יעקב רישר מפראג ב'חק יעקב' כותב לפני כ-250 שנה, שבבית מדרו וותנו ר' שמעון שפירא בפראג לא נהגו ללמוד תיקן במנן, אלא כל אחד ואחד למד בפני עצמו וכרצונו, ורק בפני עמי הארץ שאינם יודעים ללמוד, מרגישים את הלימוד בתיקן.

סדר הלימוד הזה נדפס בפעם הראשונה כתוספת ל'תיקני שבת' בקראקא 1612 והמדפיס מוסר שקיבל את הסדר הזה בשאלוניקי וכן היה נודע שם סדר של הרב מהר"ר משה קורובירו. הדפוס העצמאי הראשון של 'סדר קריאה ותיקן לליל תג שבועות והשקנה רבה' הוא ויניציאה 1648, שעל נרחיב את הדבור בסוף הפרק הבא.

תיקן ליל השקנה רבה

א

המקור הראשון המוכר מנהג מסויים ללימוד תורה בליל השקנה רבה הוא ספר אבודרהם מן המאה הי"ד (תפילת סוכות ופירושם). 'מקצת אנשים' נודעים לפיה לקרוא את כל התורה כולה בלילה הזה בחינת 'שנים מקרא ואחד תרגום' כי שמו לא קיימו האנשים את המצווה התלמודית הזאת בשלימות משך השנה מדי שבת בשבת. על כן יקראו בלילה הזה את התורה כולה כדי לתקן את הליקוי. אך ס' אבודרהם עצמו מטיל ספק בדבר אם קריאה זו יכולה להוציא את האנשים ידי חובתם, ויתר על כן הוא מסופק אם הזמן יספיק לקרוא בלילה אחד את כל התורה כולה בחינת 'שנים מקרא ואחד תרגום'. לכן יש הנהגים את הקריאה הזאת משך תג הסוכות. ס' אבודרהם מוסיף כי הגיוני יותר היה לנהוג קריאה זו בעשרת ימי תשובה. המנהג הזה מוזכר איפוא, מעין הכנה לסיום קריאת התורה ביס שמתחלת תורה ולא נחשב כסגולה מיוחדת הקשורה באפי של יום השקנה רבה. אמנם ידע ס' אבודרהם, כי ביס זה הוא קיים החתימה שאנו מבקשים מלפני הבורא ביס הכפורים שיחתמו לחיים, אך הוא מוכיר את הענין הזה רק בקשר עם התפילות ביס. כן הוא מוכיר, אמנם בהסתייגות ניכרת את המנהג בליל השקנה רבה 'שכורכים עצמם בסדן ויצאים למקום שמגיע אור הלבנה ופושטין מעליהן הסדן ונשארים ערומים ופושטין איבריהן ואצבעותיהן, אם

מצא צלו שם, טוב הוא, ואם יחסר צל ראשו, בנפשו הוא. ואם יחסר צל אחד מאצבעות ידיו, סימן לאחד מקרוביו. ויד ימין סימן לבני הזכרים ויד שמאל סימן לנקבות. ס' אבודרהם מביא את פירושו של הרמב"ן לפסוק 'סר צלם מעליהם' (במדבר י"ד ט"ז) העומד על העובדה הידועה כי בליל התחתם לא יהיה צל לראש האיש אשר ימות בשנה ההיא. אבודרהם מרגיש שהכוונה כאן אינה ליצול אדם ממש, כי איך יתכן שמי שעומד באור הלבנה או באיזה אור אחר שלא יהיה לו צל? אלא שיש כאן צל-הצל הנקרא בתלמוד נהודית י"ב א' 'בבואה דבבואה': האי מאן דבעי למיפק לאצרתא ובעי למידע אי חור ואתי לביתיה, ניקוב בביתא דתרבא (שהוא חשוך) אי חור בבואה דבבואה, לידע דהדר, וסימנא מילתא היא. - שם מביא התלמוד עוד ראית הנולד אחרת: אמר רב אמא: האי מאן דבעי לידע אי מסיק שנתיה נאם יציא שנתה אי לאו, ניתלי (ידליק) שרגא בעשרה עמי דבין ראש השנה ליום הכפורים בביתא דלא נשיב זקא: אי משיך נהודיה בבואה דבבואה הוא בת-נוגה של הצל שאין למצא בשדים וועי' יבמות ס"ב א'. בעיני אבודרהם כל הענין לובש צורה של אמונת שוא והוא מתנגד למנהג זה לחלושין.

תיאור המנהג הזה הדומה לדברי ס' אבודרהם נמצא בס' 'אורות חיים' לר' אהרן ב"ר יעקב הכהן בן דוד של דוד ב"ר יוסף אבודרהם. ס' אורות חיים נגמר בערך בשנת 1330. בהלכות תפילת המועדים הוא כותב: 'ונדע ביס השביעי שהוא יום ערבה הרבה בני אדם לקום ממשבם קודם היום ומסתכלין אם יראו צל ראשם באור הלבנה ויש סמך למנהג ממה שנמצא בהגדה על פסוק זה סר צלם מעליהם שכתוב בהגדה שלא נראה צל ראשם ביס ערבה כ"מ. עוד מצאתי סימן מובהק בשם תלמידי הר' אלקור ויל: אם יפתח אדם פי ויהי עיניו פתוחות ופקוחות בכלי מים חיים ואם יסתם אחד מהם בנפשו הוא. ואומר הרב שטובר דהיה במראה וכל מים שבעולם ובכל כלי. סימן אחר כשישב אדם לאור הלבנה אם יחסר מצלו צל הראש, בנפשו הוא, ואם יחסר צל אחד מאצבעותיו, סימן לאחד מקרוביו. ויד ימין סימן לבני הזכרים ושמאל לנקבות, והאצבעות יש מהם גדולים ויש מהם קטנים וסימן עליהם סר צלם מעליהם זה אנו אל תיראן. ושמעתי מפז כי המנהג שלהם שכורכים עצמן בסדן ויצאין למקום שמגיע אור הלבנה ופושטין מעליהם הסדן ונשארו ערומים ופושטין איבריהם ואצבעותיהם ונראה האות. שאלתי אותו אם יראה האות באדם לבוש ואמר לי כן, וכבר ניסה רבינו זה, ע"כ.

קרוב לדאי שר' אלקור שסימנו המובהק מובא בס' אורות חיים אינו אלא ר' אלקור בעל ס' רוקח שעל דעותיו בענין 'הסימן' עוד נרחיב את הדבור למטה.

ב

משני הקטעים דג'ל יצא שאמנם לא היה מנוג בליל הושענא-רבה לנדוד שנה אלא לקום באמצע הלילה כדי לנסות את האות של ראיית הגולד לאור הלבנה בלילה לפני יום הערבה כדברי ס' אורחות חיים - או בליל הוועתם - כדברי ס' אבודרהם.

השם ותלמודי של יום שביעי של סוכות הוא יום הערבה, וכן ב'שאלות' פ' ויקהל או יום הושענא, וכן גם במדרש ויקרא רבה פ' ל"ז ב'. השם הושענא-רבה מופיע רק בימי הביניים, ובר בבד עם האופי של היום כיום הוועתם וליל כליל הוועתם, לאמור, כמעין יום בו נחתמו דיני ראש השנה ויום הכפורים. כנראה נמצא השם 'הושענא-רבה' בפעם הראשונה ב'הושענא' לר' יוסף אבן אביתור מהמאה העשירית: 'אנא ישר עם בא בהושענא רבה לסלסלך בתבה'.¹¹ יוסף אבן אביתור הוא גם מתבר פזט אחר להושענא רבה, בלתי נרפס עדיין, המבליט את אופי היום כיום מחילת חטא, ולא זו בלבד אלא שמכיר הוא כבר את הרעיון שהקדוש ברוך הוא מוציא אגרות ביום זה, שבהן נכתב ונתתם גור דינו - תפיסה אשר ידועה רק בספר הוועת תחת המושג של פיתקין. הפזט הזה מסודר בסדר א"ב וכתב היד¹² מתחיל באות הא:

הנה נצבת תת תהלה נאה

וצועקת הושענא יום קרא מקראה

ומשכמת מעת צאת חמה ממזא

ומשלמת שפתיה כתשורה מובאה

זה היום מיחלת להנקות מחטאה

זרות בנבכי ים מעוה וחטאה

זוכר צדק רומה והגשאה

חשך מאיים להשלים ולמלאה

חלאי מזורה חיש נא רפאה

חתל שברה ויגהה תחלואה

טרם תקראך אלהים המצאה

סרוף שורפיה ומביאיה תגיה

פאט רודיה רבי התשואה (והנה: 'התשועה')

יגנה העבר וכלה תלאה

יריביה תכלה ומניה תרכאה

ישע תבשר לשאריה הנמצאה

כהוציאך היום אגרת נקראה

יחסוך ברך שנה זו תבאה (וכו')

דעין התמימה באגרת חחר בפזט ישן אנונימי בסדר א"ב שמתברו לדעת אחדים גם הוא יוסף אבן אביתור והמתחיל 'אל נערץ בסוד קדושים רבה'¹³ ושם כתוב:

יום זה הוצא גזירתה לטובה

כונן חתימתה באגרת הכתובה.

אופי של הושענא-רבה כיום הוועתם נזכר בס' 'המנהיג' של ר' אברהם ב"ר נתן ירחי 1340 בלי כל תופעת לואי מיסמית. כן הוא אומר בהלכות סוכה: 'בהושענא רבה מקיימת חתימת שלשה הספרים הפתוחים בראש השנה לפני הקדוש ברוך הוא וחתימים ביום הכפורים, ובהושענא רבה תכלית כפרה, בשכבר התענינו מערב ראש השנה עד הכפור ותמחלו עונות והזדונות והפשעים. ועל חייבי מיתות שנגנז המה גולים מאבתים לסוכות ... ועל זה נתכפר לנו הגלות'. גם ר' בחיי ב"ר אשר הגפטר ב-1340 מתבר 'כד הקמח' (ואות ע"י) אינו צדע את המוטיב המיסמי של האות לאור הלבנה בקשר עם הושענא רבה, אף על פי שהמקובל הזה מכניס בתיאורו של היום תה נמה חדשה: 'יום השביעי של ערבה זה יום כיא לתשרי כמספר שם יהי שבו נחתם העולם לשש קצוות והוא יום כיא לבריאת העולם שנברא בכ"ה באלול ונקרא היום הזה יום הוועתם הגדול כנגד השם הגדול שבו נברא העולם, ולכך נקרא הושענא רבה, וידוע כי היום הזה הוא תכלית החג ... והוא גם כן יום הוועתם הגדול העלין מלבד התמימה הראשונה של יום הכפורים. כי כל הדברים האלה יש ויש עקרים גדולים ושרשים עצומים, לא יכילם לב חושב ולא יעלו בידו מצד עינו, אלא אם כן קבלם מפה אל פה והיה בידו מסורת חכמה, נמצאת למד שהזקפה שהי ישראל מקיפים את יריחו בכל יום פעם אחת ובשביעי שבע פעמים, הכל היה רמו לשכינה שהיא כלולה משש קצוות לכך חלה מדת הדין על יריחו ונפלה החומה תחתיה. וכן הו' ישראל במקדש מתכפרים על ידי המזבח ... והזקפה שאנו עושין בזמן הזה הוא סימן ורמו לעתיד שתפול חומת ארם'.

ר' בחיי מקשר את ענין חומת יריחו בענין יום הוועתם, כי חומתם הוא אותיות חומת-חומת יריחו הם סוד הקליפות וכנגדם עומד יום הושענא רבה. אל הענין הזה תחזרת הקבלה החסידית המאוחרת ביתר שאת.

את אופי של יום הושענא רבה כיום הכפרה והחתימה מבליט גם המנהג להרבות בנרות ביום הזה כמו ביום הכפורים. 'בהושענא רבה מביא כל אחד ואחד עששית וחלקת בכנסת'¹⁵ 'ומרבים קצת בנרות כמו ביום הכפורים' (שור א"ח סי' תרס"ד). היה

אפילו מנהג להשתמש בשיורי הנרות שדלקו ביום-הכפורים ושנשארו מהיום והוא גם במחזור לימים הגוראים נכנס זכר ליום החותם על ידי שני אופני בתפלת 'ותנהג תוקף' וזה לשונו: 'בראש השנה יזכרון וביים צום כפור יכתבון ובהשענא רבה יחתמון'¹⁶.

ג

מתי נתוסף ליום השענא רבה כיום החותם המוסיב של האות לאור הלבנה יש להניח שצירוף כל המוטיבים האלה נוצר בחוג חסידי אשכנז במאה הייב. כי גם ר' אלעזר החסיד בס' 'הרוקח' וגם 'ס' החסידים' עוסקים באפשרות זו לראות בליל השענא רבה כליל החותם את המולד לאור הלבנה, ואין לנו תיאורים של המנהג הזה על כל ביסוסו הרעיוני מתקופה קודמת לחסידות האשכנזית. ר' אלעזר בס' 'הרוקח' משלב את הרקע של חג הסוכות כתג שבו נידונים על המים, לאמור על הפרנסה, בפסוק 'סר צלם מעליהם'. ראוי שהיהודי יראה את סיכויו פרנסתו בלילה זה של החג, כי מי שלא יחיה בשנה הבאה אינו זקוק למים ולפרנסה, ורמו לדבר 'סר צלם מעליהם' ו'צלם מעליהם' עולה במספר 'שנה'. למי שסר צלו, לא יחיה שנה. ס' 'רוקח' דוקס ריקמה מיסטיית של שתי רשויות ששוריים בהן. שדים נמצאים 'בצל האילן שיש לו ענפים מרובים' - אולי הכוונה לערבה שצילה מסוכן לפי הדימונולוגיה התלמודית (פסחים ק"א ב') - ושדים מצויים בצל הלבנה - וגם הצל הזה בחזקת סכנה לפי התלמוד. אך השדים לפי בעל 'הרוקח' (ס' רכ"א) ידאים להזיק לאדם כל זמן 'ומולד מאיר למעלה' ולכן יקבל האדם דוקא את סימנו לאור הלבנה. ב'הלכות נבואה' שבס' סודי רו"א מעיר ר' אלעזר לפסוק 'ובצל ידי כסיתיך' (ישעיה ג"א ט"ז) שהגביא 'רואה על מי יצן בצל ידו כמו עתה בליל השענא רבה. מי שיש לו צל יחיה ומי שאין לו צל ראשו קטן בלי צוואר ימות באותה שנה לפי שאין דן על המים'.¹⁷ ביתר שאת עוסק ר' אלעזר בענין בספרו 'חכמת הנפש'¹⁸. גם בס' גימטריאות¹⁹ נזכר האות כמעט באותה הלשון של ס' 'הרוקח'. 'כשיש לאדם צל בבואה רבבואה בליל השענא רבה ורואה ראשו וצווארו, יחיה'.

בס' חסידים' והוצאת ויסניעצקי ע' 279) נתוסף לכל הענין עוד נימה אחרת של אמונה שוא והיא, שבליל השענא-רבה יצאות הנשמות מן הקברות לאור הלבנה כדי להתפלל ולבקש רחמים על החיים, 'שלא יגזר מיתה על החיים'. ולהלן מוסר 'ס' חסידים, ש'אחד לא ראה בליל השענא-רבה צל ראשו והתענה הוא ואזהבץ הרבה צומות ונתן צדקה הרבה וחי כמה שנים אחר כך'. 'ס' חסידים' מנמק את האות בזה ש'בליל

השענא רבה חותמין ולכך נקרא 'וחג האסיף בצאת השנה' (שמות כ"ג ט"ז). את המילות 'בצאת השנה' דורש ס' חסידים איפא לחיות בשנה כולה, והדרוש דומה למה שכתוב בס' חכמת הנפש (י"ד א').

גם מאמר שמקורו אינו ברור בסידור סיהינגן²⁰ ערע מקרה דומה ל'ס' חסידים: 'זכבר שמעתי מחסידים ואנשי מעשה שראו באדם אחד שלא היה לו צל ובאותה לילה עצמה (כך!) עשה תשובה וינחם ה' ובאותו לילה ראה צילו להצילו מרעתו. אמנם הסעם בליל השענא רבה יתור משאר לילות הבנתי מדברי הרוקח... ותמיה אני כי שמעתי כי יש שניסו אותו ענין בעופות שרצו לשחוט למחר ובלילה של השענא רבה לו היה לו צל והסעם אמ' קצת חכמי הקבלה ואני לא קבלתים עכ"ל'.

מעין הקבלה מאלפת לדימוי המתואר בחוג חסידי אשכנז נמצא בכתבי פרובינציאלי סמוך לשנת 1400 הנשמר בבית המדרש לרבנים בני-זרקס.²¹ הטכסט לקי במקצת אך מענין כבר בראשיתו, כי ליל השענא-רבה נקרא שם בניגוד לכל יתר המקורות ליל החותמת ולא ליל החותם. 'ליל החותמת' מי שרוצה לדעת ולהכיר מאיזה בית יצא מת בשנה ההיא התענה ביום לפני השענא רבה ויטבול וילבש נקיים ואם לא יאכל בליל השענא רבה הרי זה משובח. ואם בא לאכול לא יאכל כי אם מעט לחם נקי ומעט צמוקים ובתחילת הלילה יעמד במקום גבוה כדי שיוכל לראות משם בתי הקהל ויהיה לפניו כירה של אש פחמים ויהיה לפניו מירא (מורד) ומשחסנין) ולבונה וישים משלשתן על האש יחד שיעלה העשן ויאמר מוזמור לדוד הבו יי (ו) וכו' (תהלים כ"ט) וכל המוזמור פעמים רבות ותהפוך פניך למוזרח מעלה עשן ופניך למערב וכן לדרום וכן לצפון וכן לדרום (ו) ואין ראוי לומר מוזמרים אחרים בשום שעה מהלילה וכשלא יעלה העשן הרשות בידך אמנם כשיעלה אמור הבו ליי וכו' וכל כונתך יהיה תמיד לזה המוזמור ותמיד תעלה העשן ותאמר המוזמור הבו ליי. וכשתזרח הלבנה תביט בכל צדדיך אל הבתים והבית אשר יצא ממנה בשנה ההיא תראה אמן! עשן עולה ממנו ואחר העשן כמין ארון עולה ממנו כן תעלה כל הלילה למען תדע כל הבתים אשר יצאו מהם מתים ויהיה עמך דין ונייר לכתוב כל הבתים לזכרון. וזה מסוד הקבלה'.

הדימוי שאיבוד הצל הוא סימן למיתה קרובה נמצא אצל הרבה עמים.²² לפי אמונת שוא גרמנית נגזר דין מיתה על מי שנכנס בליל המולד או בליל סילבסטר והלילה לפני ראש השנה לחדר וראשו אינו מראה צל.²³ אגדה ישנה מארץ טירול מספרת איך כומר אחד היה רואה בליל חג המולד הקפה של צללים בכנסיה בשעת צלצול הפעמונים. רק הוא היה יכול להכיר את הצללים והיה ערע שהם

צללי האנשים שימותו בשנה הבאה לפי תור צלם בהקפה הלילית. שנה אחת ראה בסוף ההקפה צל אחד שלא הכיר כי בלי ראש היה. נתברר שהצל הזה היה של הכומר עצמו שנפטר כאחרון בשנה הבאה.²⁴ גם בפולקלור של שווייץ ידוע האות לאור הלבנה. באזור סלוורן היה מנהג לצאת בליל הצום החוצה ולהתפלל לאור הירח לקדוש המגן (Schutzpatron). מי שלא ראה את צילו השלם עם צל ראשו באור הלבנה פחד שלא יחיה עד ליל הצום הבא. חולה שראה את צילו בשלמותו החליף כח ותקוה. יתכן שהפתגם הגרמני vor seinen eigenen Schatten beben יסודו באות הזה. סימן להתפשטות האמונה הזאת אפשר לראות בעובדה שבכמה מגזרי הישענים חשבו בימי הביניים לראות נזיר בכנסיה בלי ראש, וזה היה מחזק שבקרוב ימות.²⁵ דוקא אמונת-שוא הכרוכה בלבנה היתה נפוצה מאד בגרמניה. הדעה העממית האלמאנית דואה בלבנה את חלון האלהים וכשעובר ענן על פני הלבנה אמרו שהאלהים סוגר את חלונו.²⁶ כן אפשר להניח שכל ענין הצל בליל הושענא-רבה נתקשר לאמונת חסידי אשכנז בהשפעת סביבתם הגוֹעֲרִית ומחוגם הגיעה האמונה הזאת אל חוגי מקובלים אחרים ובעיקר לספרד.

ד

גם ספר הזוהר מכיר את ענין האות לאור הלבנה בליל הושענא רבה ומפתח את דימוי הצל בדרך חדשה כדי לקשור את המוטיב הזה במוטיב אחר הידוע קודם רק מפיוס ר' יסף אביתור, והוא: דבר האגרת - בלשון הזוהר 'הפתקי' - שהקדוש-ברוך-הוא מוסר בהושענא-רבה ליד השליחים שמתפקידם להוציא את גזר דין עם הכפורים אל הפועל.

בספר הזוהר (חלק ג' יג ב') צל וצלם (אלהים) כמעט מזהים, והעלם הצל הוא סימן מובהק למיתה קרובה (חלק א' ריז ב'). בהושענא רבה ישב הקדוש-ברוך-הוא על כסא הדין ומסור את 'הפתקין' לממונים על גזר הדין. אם יעשה האדם תשובה עד יום שמיני עצרת, נקרעים הפתקין ואם לאו נמסרים הפתקין ליד 'סנטירא' והדין קיים מבלי שום אפשרות להחזיר שוב את 'הפתקין' לבית המלכות. צלם האלהים נלקח מהעגש והוא מוכרח לסעוד מכוס המות, לאמור, נגזרה עלי מיתתו הקרובה. בלילה הזה מתאספים 'הסנטיירים' לפני הקדוש-ברוך-הוא, וכל שר ברקיע הממונה על כל נקש מכריז: 'ווי ליה לפגני' (חלק ג' קיד ב'; חלק א' רכ א'). במקום אחר (חלק ג' ל"א ב' ל"ב א') מוסיף הזוהר למסכת הזאת נימה חדשה, והיא, שהמתים עולים בלילה הזה מקבריהם - המוטיב הזה כבר נמצא ב'ס' חסידים' - והמתים

מביעים את סיפוק נפשם מן הצלם כשבעלו היה צדיק בעולם הזה, ודינם אותו לגנות באם היה רשע. יש עוד התקשרות אחרת במוטיב של 'הפתקין' במנהג של שבע הקפות מסביב למזבח ביום הושענא-רבה. ערבי נחל, שהם ספירות נצח וזוהר, מקבלים על ידי ההקפות האלו את השקאתם מבאר יצחק והיא ספירת גבורה, ועל ידי זה מתברך כל העולם במים וכוח 'הפתקין' מבוטל, גם לטובת ישראל וגם לטובת כל העמים. בספר אחד של ר' משה די ליאון הידוע רק בכתב-יד נמצא המוטיב בפעם הראשונה, שאפשר להשפיע בליל הושענא-רבה על גזר הדין על ידי הימנעות משינה ולימוד תורה. בהמשך ל'סוד חג השבועות' מאותו כתב יד²⁷ המובא לעיל אומר ר' משה די ליאון על ליל הושענא-רבה: 'עוד נהגו הקדמוני' בלילה אחר שאינם ישינים כשם שקורין לחג זה עצרת על שם 'כי אשה עצורה לנו'. הכלה הכלולה בנישה הכונסת את הכל, שהיא כונסת את התורה שבכתב בהרבה ואינן ישינים בזה הלילה לשמחתה (של הכלה) והוא ליל הושענא רבה שהיא חג שמיני עצרת והשרידים אשר יי קורא אינם ישינים כל אותו (לילה) ועוסקים בתורה והם יודעים להביט אם סר צלם מעליהם או אם סר צלם בשביל מעלליהם ויודעים בצלם באותו הלילה סימנים ידועים כי הוא ליל ידוע לענין זה כאשר נפרש בעיה ועל זה בליל עצרת הראשון מקדימין אותם היודעים חן ואינם ישינים ואינן נותנין דומי לעיניהם ולנפשותם כל הלילה לקרא בתורה ולהיות שושבינים לכלה כדי להתנצל לראות שבת שכלם בצלם.

אך אין להסיק את המסקנה מכל הקטעים הנזכרים מס' הזוהר וביחוד מהשכסס העברי של ר' משה די ליאון שלמעשה קיים מנהג לא לישון בליל הושענא רבה. המנהג הזה נוצר רק בחוג מקובלי צפת במאה השש-עשרה, וראיה לדבר שהמנהג לא היה ידוע קודם, מס' 'כל-בו', האומר במפורש:²⁸ 'נהגו כמה בני אדם לקום ממש כבם בליל הערבה ומסתכלים אם יראו צל ראשם בלבנה. כן מסתבר הדבר גם מדברי ר' יצחק אלחכים, שהוציא את 'סדר הושענות' עם פירוש ר' שמעון בר צמח וזרואן,²⁹ ואשר כותב בין השאר: 'בליל הושענא-רבה נהגו להדליק נרות הרבה בבתי כנסיות ולקום קודם אור הבקר ולהרבות בבקשות ותחנונים לפי שהוא ליל היותם שאו נחתמין חיי האדם ומוצאין ומובאין לשוב ולמוטב ובפרט בענין הגשמים...'. מחזיר זה מביא את דברי הרמב"ן לפסוק הידוע בענין הצל, את ר' אלעזר מודמישא ואת הזוהר. אך הוא אינו יודע כלום על עמידה ולימוד בכל הלילה. ואף על פי שמונח 'התיקין' כבר מופיע אצלו אין הגוסס החדש של תיקן ליל הושענא-רבה בא אלא מצפת.

הראשון שהקיד על עצמו שניסה את האות בהושענא-רבה הוא אולי ר' אליה בחור בקולופון להעתקתו של כתב-יד של סודי רזיא, וכתבים אחרים מר' אלעזר מזרמישא הוא אומר: 'אמר המתנצל הכותב הספר הזה אל אישימני אדם כאשר ימצא בספר הזה טעותים עד אין חקר . . . והשלמתי הספר הקדוש הזה היום יום ד' שהוא יום הושענא רבה רע"ז (1515) אשר ראיתי בו ראשי בצל הלבנה. ברוך ה' כי מובטח אני שלא אמות השנה. נאם הסופר אליה ב"ר אשר הלוי אשכנזי המדקדק'.³⁰ ספק אם אליה בחור אומר את הדברים בענין הצל בתמימות לבו, או אינו אלא מתלוצץ על המנהג המוזר בענין. אך אולי עוד יותר מענין הקולופון של העתקה אחרת של אותו כתב-יד, שנעתק על פי העתקה אליה בחור ארבעים שנה אחר כך בקראקא. המעתיק התמים העתיק גם את הקולופון שחיבר אליה בחור מלה במלה, רק במקום שם החשמן אגידיו שר' אליה העתיק בשבילו, שם המעתיק השני את שם החוקר והנציח וידמנשטט, שבמצותו הכין את כתב-ידו, וכן סיים זה את הקולופון: ' . . . והשלמתי הספר הקדוש הזה היום יום ו' הוא יום ו' ימים בחודש אלול שס"ו לפ"ק (1555) אשר ראיתי בו ראשי בצל הלבנה. ברוך ה' כי מובטח אני שלא אמות השנה הזאת. נאם הסופר אליה משה גד בן החר' טוביה הי"ד ז"ל מק"ק קראקא ממדינת פולין קטן".³¹ מי שהוסיף את הדברים האלה לתאריך מתאים לצרכו בודאי לא ידע מאומה על משמעותם המיוחדת בענין הושענא-רבה, וחשב אותם כסיום יפה ומצולח לסופר כתב-יד; ואפשר להסיק מזה את המסקנה שהמנהג לראות את הצל בהושענא-רבה לא היה נפוץ ביותר בפולין באמצע המאה השש-עשרה.

ה

ברשימת 'מנהגים טובים וקדושים ונהגים בא"י' . . . לר' אברהם גלנטי מצפת כתוב 'ליל הושענא-רבה קורין כל הלילה בספר תהילים וסליחות בין ספר לספר'.³² גם ר' משה אבן מכיר, ראש ישיבת עין זיתן על יד צפת, מוכיר את המנהג של אחדים ישעומדים כל הלילה ואין ישינים כלל ומרבים בומירות ותחנונות וקורים ספר תהילים כלו וכל המרבה להתחנן הרי זה משבח'.³³ החכם הזה מביא גם את המנהג להרבות בנרות בהושענא-רבה וללבוש בגדים לבנים כמו בימים הכפורים. קוראים בליל הושענא-רבה ספר תהילים מפני שדוד הוא אושפיזא של יום שביעי של סוכות. אך קריאה זו בלילה היא חלק אחד של מצוות התיקון לפי תלמידי האר"י בצפת. ש' הכוזות' (שער סוכות דרוש ו') לר' חיים ויטל קובע שיש ללמוד עד חצות ס' דברים ששמו משנה תורה, ובה חזרת קבלת צפת לרעין הוותם, אך בהגבלה זו שחזתם

ליל הושענא-רבה הוא הוותם השני בלבד, משנה הוותם, ולכן קוראים את ס' משנה תורה. אם נשאר עוד זמן עד חצות, עוסקים בתורה הנסתר ובחצות יצאים מבית המדרש כדי לראות את גמר הדין לאור הלבנה על ידי צל האדם. לפי האר"י, כל שעה לאחר חצות כשרה, ובלבד שיראו את הצל לאור הלבנה ולא לאור הנר. ר' חיים ויטל ידע נסיגות בנידון זה שנשתלש הצל הקטן או התחתון, בלשון התלמוד 'בבואה דבבואה' ובלשון הזהר 'צולמא'. המקרה קרה 'כנראה בחוש העין' ושם דרוש: גם ר' מנחם ריקנאשי בפירושו על התורה (ויציאה 1573) לפרשת שלח לך עוסק בשאלת השעה הכשרה לנסיון, אך אינו ידע לפרש אותה. 'והשעה אמרו קצת חכמי קבלה כי לא ניתן לפרש ואני לא קבלתי'. הוא מזכיר את כל הספרות המוקדמת בענין הצל ומוסיף ששמע בעצמו שהיו אנשים שניסו את אות הצל גם בעופות שרצו לשחוט למחר. השאלה: איזו שעה כשרה לראות בה את הצל, העסיקה את המקובלים. ר' ישכר אבן ססאן מצפת בס' 'עבוד שנים' (ויציאה 1578 ע' כ"ד א') נותן את השעה המתאימה לפי ימות השבוע שהושענא-רבה חל להיות בהם: 'לידע שהשעה חרנה לראותך בלבנה ליל הושענא-רבה, אם יהיה יום הושענא-רבה יום א' בשבת' לשמנה שעות; ואם ביים ב' לחמש שעות; ואם ביים ד', לשש שעות; ואם ביים ו', לשבע שעות. מצאתי כתוב בדוק ומנוסה'.

מאותה תקופה בערך ניתנה אפשרות אחרת להכיר את הזמן הכשר, הוא: 'בשעה סוכב לבנה שולטת באותו לילה והוא נסיון אמיתי' (ס' הצינוי, קרימנה 1560, ע' פ"ב). הכוונה כאן בודאי לכוכב מרקור; כוכב ממנה על החכמה ועל השכל ועל הבינה ועל הדעת.³⁴ עוד לפני דוד אחד היתה בעיית השעה של גמר הדין בליל הושענא-רבה חשובה באיטליה ואפילו ליהודים שנתרחקו מכל מסורת. השעה המדויקת ניתנה בלוחות השנה, ודוקא באלה שנרפסו בלועזית לתועלת האנשים שלא ידעו להשתמש בלוח העברי.³⁵

קבלת תלמידי האר"י תחזת עוד פעם אל השאלה אם עומדים ערום באור הלבנה או לא. ס' אבוד ר' ה' מכיר את המנהג, כנזכר לעיל, להסיר את הסרץ ולעמוד ערום. כך נאמר גם בס' 'פרי עץ חיים' בשם ר' חיים ויטל,³⁶ שצריך להיות ערום ממש כשנשתלש בצל הלבנה. לעומת זאת טוען ס' 'מגדל דוד' לדוד אבן זמרא ששמע, כי צריך שיעמוד ערום לאור הלבנה ואסור לעמוד ערום.³⁷ אבן זמרא אומר לכל האות: 'ואני לא נסיתי דבר זה מימי לפי שאי אפשר לאדם לדקדק הדברים מנע מהוהמין פועל'.

ומוצאים, איפוא, בקבלה האר"ית בצפת פגישה והתאמה של כל המוטיבים בענין

ליל השענא-רבה. רעיקן הוותם והאות לאור הלבנה מופיעים בהתפתחותם השליש
וכמו כן החידוש המעשי של סדר התיקון על פי המצווה לעמוד בלילה הזה ולעסוק
בספר תהילים ובספר דברים. לפי ס' 'שני לוחות הברית' (מסכת סוכה) מנה
'תיקון ליל השענא-רבה' כבר מפורסם והוא מוסיף, שיקראו בס' הזהיר בפרש
האוינו באדרא זוטא, 'ובספרי קבלה ולא בדבר אחר ואף על גב דלא ידע ולא מנן
מאי קאמר מכל מקום הלשון של הזהיר הוא מסוגל כל כך לשכינתיה ולנשמתיה
ס' 'חמדת ימים' (חלק ג' חג הסוכות פרק ו') משבח את אלה העורכים את לימוד
התיקון בסוכה, כי הסוכה היא סוד האם. הוא ידעץ למעט באכילה ושתייה לפני התיקון
כי האכילה מביאה לידי שינה. ספר זה מכיר עוד טעמים נוספים ללימוד ספר דברים
وهוא משנה תורה, מבוססים על גימטריות של משנה וחותם. הגימטריות, שחשב
לאו דוקא שקול, משקפות את הכוונה המיסטית לעשות 'חותם' על השכינה. גם ס'
'חמדת ימים' מדבר בפרוטרוט על המצווה לצאת בגמר ספר דברים מבית המדרש
כדי לראות את אות הדין לאור הלבנה.

הושענא-רבה וכל ההשקפות הכרוכות בליל החותם מעוררות בספרות החסידים
התענינות רבה. כונת שם הושענא היא לעורר רחמים בנא הימים שבין ראש חוד
אלול ובין יום גמר החתימה (ס' בני יששכר). אצל תיקון ליל שבועות העיקר
הוא להיות ניקור ואצל תיקון ליל הושענא-רבה העיקר הוא האמירה (מיחם דו
נחמן מברסלב). אבל גם מוסיבים בודדים מקבלים גזן מסוים בחסידות. כגון עז
החותם. בס' 'לב שמחה' לר' שמחה מולאוויץ³⁸ דובר על הושענא-רבה ונאמר, כי
'בימים זה מלכות שמים נעשית חותם בתוך חותם'. הספר חוזר על פירוש סוד ההקפות
אצל רבינו בחיי בס' 'כד הקמח', שהן כנגד שבע חומות יריחו שהן סוד הקליפות
הוא מוסיף, שתחת-ם הוא אותיות תומית. 'אף על פי שמוסרין לממנים הפתח
בהושענא-רבה בעת לקיחת הערבה אחר גמר ההקפות לא ניתן להם רשות עדי
לפעול עד שמעי עצרת'.

בגליציה דוגל ליל השענא-רבה בשם 'קוויטלאך נאכט', על שם הפתקין, ותוך מברס
גמר חתימה טובה הנהוגה להשענא-רבה, מברכים זה את זה בברכה 'דו זאלסט
ארויסנעמן א גיט קוויטל', ורוקקים בעצמם.³⁹

הרי"ף. הרא"ש והרמב"ם אינם יודעים את ליל השענא-רבה כליל החותם. ו
 ר' יוסף קארו בשולחן ערוך (א"ח סי' תרס"ד) אינו מזכירו. אלא אומד רק שמרב
 קצת בנרות כמו ביום הכפורים. רק ר' משה איסרלס ב'הגה' כותב בשם 'הראשון'
 שיש סימן בעל הלבנה בליל השענא-רבה ויותר טוב להיות תמים ולא לחקור עתה

כן נראה לוי' הסי' משה משה' לר' משה מת איש פרעמסלא מאריך בענין הצל ומגיע
 לאותה מסקנה שיהרא דבר ה' אל יהיה לו עסק בגמין זה, רק בכל יום ישוב בתשובה
 כאלו נסתלק ממנו הצל ואז אשרי ושוב לוי' ספרי המנהגים ביהודית-גרמנית מרבים
 לעסוק בליל הושענא-רבה ובמנהגים אשר בו, ותמצאים אפילו ציורים עממיים
 בספרים כגון אלה המראים את הסימן לאור הלבנה. תיאור הענין בליל הלבנה
 יוצא כאן מס' מנהגים (ויניציאה 1601); ומאד ייתכן שהגוסס הזה כבר הופיע בדפוס
 אחר שנדפס באותה עיר אחת-עשרה שנים קודם, ושלא יכולתי לעיין באכסמפלר
 שלי, אך בהקדמה לספר נזכר בין המנהגים הטובים שהספר עוסק בהם: 'ווארום
 כן ויד בויכט אם הושענא רבה אין דער לבנה' גם דפוסים אחרים של ס' מנהגים
 דועים את הענין באותו נוסח שרובו עיבוד ענין הלבנה בס' אבודרהם. מענין
 בספרי מנהגים נזכר רק האות בלי רקע התיקון או הפתקין. וכך נאמר שם:

השקנא רבה איז דער זיבנד טג אין סכות, בייא אלי אנדרן טעגן שטיט גשריבן
כשפט, אונ' בייא דעם זיבנד טג שטיט 'כמשפטם', צו ווייזן וואו הקב"ה האט
ישרת אים ראש השנה אונ' גיחתמנת אים יום כפור דו ווייזט ער אין דר לבנה. אונ'
הולכר דען שאטן נישט זיכט דער בלייבט אזא נישט לעבן דו זעלב יאר. דען דא ווייל
השקנא רבה מן איז דן אויף דען רעגן, אכ דאז יאר זאל איין זאל זיין אודר נישט.
דעם ווייזט מן דיא נאכט דר בויר וויא ויל לוייט דו מן האט שפיין דאז יאר, עטליכן
אין איין ליליך אום גין וואו די לבנה שיינט אונ' ווארפן דו ליליך בוך אינן דו זיא
אקיש בלייבן. אונ' שפראייטן זיך גנץ אויז. מנגלט אים דער קאפף זא גילט עש אים
קאפף, מנגלט אים איין ויגער דא גילט עש זייני קרובים, מנגלט אים דער שאטן בון
דער רעכט האט זא איז עש איין סימן צו זייני זון חיו. אונ' די לינגהר איז איין סימן צו
זיין מיכט חס ושלום. אביר דען שאטן דען מן זיכט אין דער לבנה מיינט נישט איין
עכט שאטן דען עש מרשט וואל זעלצום צו גין דאז איינר נישט זולט זיין שאטן זעהן.
ביר עש מיינט דער שאטן בום שאטן. ווען מן רעכט זיכט אויף דען שאטן בום מענטשן
זיכט מן צווייט שאטן. דען דער רעכט שאטן גיבט ווידר איין שאטן. חכמים זיל היישן
בבואה דבבואה. מיר לערנן אין דער גמרא אייניר דער אויבר לאנד ציכט אונ' וויל
זיין אונ' ער ווידר היים קומט אודר נישט, דער זולן זעהן זיין שאטן. זיכט ער דען
שאטן בום שאטן זא קומט ער וואל ווידר היים. אונ' הינט אן דר שמועה אין דער גמרא
זאגט דיא גמרא ווידר, וויא נישט דאראן וויא, דען אונטער וויילן שרעקט דער מענטש
זיין מכת בזיו זיין מול, דו ער דען שאטן נישט זיכט בוך בורכט וועגן. דרום וועלכר
דען נישט בויכט אין דער לבנה אים וועקנא רבה דער איז דוך איין זיד.

כל החומר השייך להושענא-רבה ומנהגי הלילה והיום נאסף בספר יקר מציאות: 'מקיץ רדומים', מנשבה ת"ח, מהדורה שניה תצ"ט. בדבר המוציא לאור ר' דוד נפתלי אל הקורא נאמר, כי הוצאת הספר על סדר יום התותם הגדול נעשתה על פי בקשת בני קהלת מנשבה: 'אמרו בלבם מי יעשה לנו סדר נכון והגון לאומה ביס והוא, מי ישקנו מים מתוקים מדבש ונופת צופים וימן ד' במחשבתם נפש עמל עמלה לזכות את הרבים אדוני אבי וזה-האשר לו שם בפייסנים ומתבררי תפלה ובקשות ויאמרו לו קום כי עליך הדבר לגמור... ואני הצעיר בחרתי להביאו אל הדפוס לזכות השורדים אשר ה' קוראים מידי יום ביזמו בפייסנים וסליחות נסוח ב'אילת השחר'... לאיטאליני... ולעשות נחת רוח לאדוני ה' המעבירים תבל שעה מעציהם בליל הושענא רבה וכאשר היה מנהגנו בבית אדוני אבי וצל כנראה בהקדמתו לתבואה זה...'

הגניה אליקים בן עשהאל רפאל מריאטי נולד בבולוניה בשנת 1560, חי במנשבה משנת 1589 ואילך ומת שם בשנת 1623.¹ בהקדמתו לס' 'מקיץ רדומים' הוא אומר, שסידר את ספרו כפי מנהג הספרדים עם הסליחות באשמורת הבקר 'ואמנם קודם כל דבר בחרתי להציג לפניכם קושט דברי אמת מפי חכמים ומפי סופרים וספרים על יום זה יום הושענא רבה שביעי מחג הסוכות כי ראוייה לו עשרה גדולה לשל ולמעלה, הלא יום זה יום ערבה מתוברים ומצומדים לילו ויזמו לליל יום הכבוד ועוצמו וקראו לו בשם ליל תותם הגדול, ועתה דגני מציב כאן לפניך עניניו מל מקום שמצאתי היות לו יד ושם כי הלא מזה נדעה נדרפה לדעת יום זה ומעלתו רב מאד תועלתו ונהיה זריזים והירים בשמירת כבודו ונעשה אותו כמצוות ותורה ונגילה ונשמחה בישיעתו'.

להלן מביא המחבר את כל הספרות התלמודית, הפרשנית, ההלכית והקבלית הידועה לו לענין התותם ולענין הצל והפתקין. הוא מוסר גם מה שסופר לו מאחרים, לסדר בקשר עם הגססין לראות את אות הצל בעופות שהביא ר' מנחם ריקנאטי. הוא מספר על רוכב סוס אחד שהלך בבוקר השכם לאור הלבנה לעיר להתפלל ופתאום רח שלטסו אין צל באור הלבנה. תוך ימים מספר נפל הסוס ונשבר ומת. הוא מפרט בדייקנות יתירה מקרה שאירע בהושענא-רבה בשנת סע"ו (1615): איש אחד מפיראז היה בביתו ובאמצע הלילה בא שמש בית הכנסת כדי לקרוא את אנשי הבית לשמוע לבוקר. כשדפק השמש בודלת ניגש האיש מפיראז לחלון הפתוח וכל אנשי הבית נוכחו לראות שצל האיש היה בלי ראש באור הלבנה. הם לא אמרו לו מאומה שהם להפחידו אך לא עבר חודש והאיש מת. בחלק השני של ס' 'מקיץ רדומים' נמש

הסדר לאשמורת הבוקר להושענא רבה עם הרבה פייסנים שבעל הספר בעצמו חיבר. אין איפוא ס' 'מקיץ רדומים' סדר תיקון לליל הושענא-רבה. תיקון ליל הושענא-רבה נדפס כרגיל כנספח לתיקון ליל שבועות, אך נמצאות גם הוצאות בודדות המיוחדות לליל הושענא-רבה. ההוצאה הראשונה של שני התיקונים, ויניציאה ת"ח, חורגת לגמרי ממסגרת המנהג שהונהג ע"י מקובלי א"י ושנתקבלו ברוב תפוצות הגולה. בתיקון זה ניתן לימוד אחיד לליל שבועות ולליל הושענא-רבה ורק בשינויים קלים בין שני הלילות. מנהג זה דוגל בשם בית המדר שבעיר וירונא והוא חוזר בספרות התיקונים בכמה הוצאות נוספות שנדפסו באיטליה וגם באמשטרדם.

הוצאת אחרת של תיקון לילי שבועות והושענא-רבה נספחה לס' טוב הארץ' לר' נתן שפירא, ויניציאה 1655, שהוא מעין ספר תעמולתי בשביל ארץ ישראל. בעמוד ע"ד ב' מתאר המחבר את מנהגי התיקונים בלילי שבועות והושענא-רבה 'כמנהג ישראל ישרי אדמת הקודש' לפי תורת הכוונות הידועות מכתבי ר' חיים ושל. הוא מזכיר את הפסוקים שיש לקרוא בליל שבועות, כרגיל שלשה פסוקים מהתחלת כל פרשה ושלשה מסופה, ואת אידרא רבא מס' הוזהר בפרשת נשא. הוא נותן טעם לטבילה לאחר הלימוד לפי 'שער הכוונות' לגבי תיקון ליל הושענא-רבה, והוא מזכיר את ספר דברים ואידרא וזא בזהר לפ' האזינו. את האות לאור הלבנה יש לראות לאחר חצות 'כי עיקר הדין הוא בחצי הליל הראשונה כי לכן יוצאים אחר חצות לראות הצלם לאור הלבנה כי אז כבר נגמר הדין כי נסתים לעשות תותם והוא'.

התחינות בהתחלת התיקונים ובסופם ידועות רק מראשית המאה השמונה עשרה. התחינה המסיימת נדפסה בפעם הראשונה בס' 'שערי רחמים' של השבתאי יהודה בן יסף פרץ, (ויניציאה 1710 ע' ס' ב'; ס"א א'). מעניינת הגימטריה האסקטית של התפילה הזאת: 'שיהיה חשוב לפניך צערי שנצטערתי בלילה הזה ונדרתי שינה מעיני שתשגיח עלי בעין חמלתך והיא עינא פקיתא לדלא גיים ויהיה הצער שיש לי בעיני תיקון לפני ה' והוא שפגמתי בעיניי עלאין... והציליני מעונש חבוס הקבר מהמלאך המסבר את עיני האדם אחר פטירתו בקבר ועל ידי צער זה אפשר מאותו הצער...'

תיקון ליל שביעי של פסח

לילות שבועות והושענא-רבה ושביעי של פסח מהווים פרשה אחידה בקבלת צפת. בשלשה הלילות האלה 'מצוה... לגלות עומק החכמה לפי שבאלו הימים הזמן נרמא והוא זמן מוכן לסודות וראוי לפרשם או' (פרי עץ חיים ע' פ' א'). מנהג לימוד שביעי של פסח נזכר בפעם הראשונה בין המנהגים השונים של ר' אברהם גלנטי

בוו הלשון: 'ליל שביעי של פסח עומדים בחצות לילה וקורין עד קריעת ים סוף שבמדרש וישע ומרגנן ברנה של תודה עד הבקר ואומרים בקשות. ובסיום הבקשות עומדים על רגליהם ואומרים בקול נעים מזמור בצאת ישראל ממצרים'.⁴²

יום שביעי של פסח מקבל רקע מיסטי מפורש בס' 'הכוונות' לר' חיים ויטל (ספירת העומר דרוש י"ב; ע' פ"ז ב'). שם הוא מקושר לסוד 'האילה'. והוא דרש המופיע כמה פעמים בס' הוזהר (חלק ב' ג' ב'; ג' ס"ח א') על סמך הגמרא בבבא בתרא ס"ז ב': 'אילה זו רחמה צר. בשעה שכורעת ללדת אני מומן לה דרקן שמכיש בבית הרחם ומתרפא' מולדה'. הלידה הפתולוגית של האילה - אריסטו זידע על קסי הרזנה⁴³ - מסמלת בשביל הוזהר, וביתר שאת בשביל הקבלה האר"ית, את קריעת ים סוף. האילות הן הכוחות מסביב לשכינה. הן 'ששים גבורים' בקבלת צפת, האילה שרתמה צר. היא נוקבא בזעיר אנפין והיא חביבה על בעלה זעיר אנפין והיא פותחת את רחמה על ידי נשיכת הנחש העלין. משה משה הגהפך לנחש בקע את ים סוף. לאמור פתח את רחם האילה. בוזהר מסיים ר' שמעון כר יחאי את דרוש האילה באזהרה לא לשאול ולא לחקור בסוד הזה. כשהאר"י גילה לתלמידיו את הסוד ובאר להם את המאמר, כך מספר ר' חיים ויטל בס' הכוונות, והם היו יושבים תחת האילות. עבר עליהם עורב צועק וקורא והאר"י ענה ואמר: 'ברוך דיין האמת'. כשנשאל על פשר המעשה המוזר אמר שגורו עליו בבית-דין של מעלה שימות בנו הקטן מפני שגילה את הסוד הזה בפרהסיא. וכן היה, כשבא האר"י הביתה עדיין טייל בנו הקטן בחצר, אך באותו הלילה חלה ומת תוך שלשה ימים. גם ס' 'פרי עץ חיים' (חג המצות פרק ה') תוהר על הריקמה המיסטית של סוד האילה, אך הספר הזה כמו ס' 'שער הכוונות' אינו קובע את המנהג המיוחד של תיקון, אלא ממליץ לקום קודם אשמורת הבקר ולקרוא סוד קריעת ים סוף ועין בוזהר, בהתאם למנהג הנזכר אצל ר' אברהם גלנטי. את המנהג להיות נייעור בכל לילה וללמוד לפי תיקון מסודר אנו מוצאים בפעם הראשונה בס' 'חמדת ימים' (ו') של פסח פרק א' חלק ג' מ"ד ד'). בעל הספר בעצמו תימן את סדר הלמוד מפרקים מסויימים בתורה נביאים וכתובים וס' הוזהר לחלק הראשון של הלילה ומסיים את הלימוד הזה בתחינה בה נאמר: 'אל תרחק אילתי לעזרתי חושה כאיל תערוג על אפי מים כן נפשי תערוג אליך אלהים'. בחצי הלילה השני יעתיקו עצמם לענין עצמו של הגס' ושוב לומדים מתורה נביאים וכתובים ובמשנה או מסכתות שבהן חמשה פרקים או את הפרק החמישי של מסכת על אודות אות ה"א שהיא סוד הבינה. אחרי לימודים בס' הוזהר קוראים כמנהג 'החסידים הראשונים' את פרשת בשלח ואת שירת ים סוף באשמורת הבקר בניין

ומקומד כלפי מזרח. ובשמחה רבה, כאילו אותה שעה יצאו ממצרים. גם החלק הזה מסתיים ב'יהי רצון' מיוחד.

העתק כל מנהג ליל שביעי של פסח לפי ס' 'חמדת ימים' נמצא בחלק הראשון של ס' קריאי מועד (קושטאנדינה 1736), והוא התיקון היחיד הכולל את סדר הלימודים לשלשה הלילות: פסח, שבועות וסוכות. תקן שביעי של פסח ידוע מקהילת חומא בתחילת המאה השמנה עשרה כנהוג בחברה של אליה הנביא שהתאספה בביתו של הרופא והרב ר' מנוח חזקיה חיים קורקוס.⁴⁴ אפשר להניח שתיקון ליל שביעי של פסח מוזנח יותר בעולם המנהג היהודי, מפני שראשיתו נעוצה בספר 'חמדת ימים' החשוד בשבתאות. ועוד דפוס נפרד של תיקון זה ידוע, שהופיע באמסטרדם בשנת 1725.

הערות

¹ הפרופסור נ. שלום העמיד לרשותי חומר עשיר והערות יקרות בעיקר לענין הושענא-רבה. כל החומר הבא ממני, מסומן בהערות ב(ג-ש.).

² עי' G. Scholem: Major Trends in Jewish Mysticism, Revised Edition, New York, 285. ³ עי' S. Schechter: Studies in Judaism, II, 295.

⁴ כ"י שוקן 14, קובץ ספרי קבלה, ע' פ"ז א' ב' (ג-ש.).

⁵ ירושלים 1873 ע' פ"ט א', ענין חג השבועות. ⁶ דפוס לאשצוב (קארעץ) 1819 ע' פ' א', שער חג השבועות.

⁷ דפוס ליוורנו 1763 חלק ג', ע' ג' ו' ג' ואילך. ⁸ עי' (G. Schalom, l.c. 285).

⁹ א-מ. הברמן ליקוטי מכתבים בענין התנועה השבתאית, קובץ על יד ת"ש ע', ר"ח; עניני שבתאי צבי 1912, ע' 47.

¹⁰ סי' ט"ו, דפוס פירנצי 1750 ע' ע"ח (ג-ש.).

¹¹ אוצר השירה והפיוט א' 6330. ¹² כ"י אנטונין 352 (ג-ש.). הפיוט הוא המשך של 'אל אלהים ה' ארים קול', אוצר א' 3418.

¹³ אוצר א' 3934 (ג-ש. שהעירו א-מ. הברמן על החרוז הנזכר). ¹⁴ סי' ל"ח (ג-ש.).

¹⁵ שבלי הלקט, יום טוב סי' רמ"ב (ג-ש.).

¹⁶ A. Berliner: Randbemerkungen, II, 28. ברלינר אינו אומר באיזה כתב-יד נמצאת גירסה זו. ראיתי בכ"י מחזור רומי הנמצא בספריה המלכותית בקופנהגן (אוסף גולדשמידט): בריה יששכר וביורכ יכתבון ובהרר יחמון. ¹⁷ סדרי רזי"א, בילגוריא 1936, ע' מ"ט.

¹⁸ עי' Guedemann: Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Frankreich und Deutschland, 206. ¹⁹ שם.

- עמוד 20 סידור טהינגן 1560 ע' 150 א' (הדפים בלי מספרים) (ג.ש.). 21 כ"י ניריורק 838 (161)
- 135 ע' 117 ב' (ג.ש.) 22 ע' A. Marmorstein ב' 1927 MGWJ ע' 45
- 23 ע' A. Wuttke: Der deutsche Volksglauben* 221; R. Reichardt: Geburt, Hochzeit und Tod im deutschen Volksbrauch, 119
- 136 24 ע' Chr. Hauser: Der Heilige Abend in einem Dorfe Paznauns; in Zeitschrift des Vereins fuer Volkskunde, VII, Berlin 1897, 355.
- 25 ע' E. L. Rochholz: Ohne Schatten, ohne Seele; in Germania, Vierteljahrsschrift fuer deutsche Altertumskunde V, Wien 1860, 187 ff.
- 26 ע' Handwoerterbuch des Aberglaubens s. v. Mond
- 137 27 כ"י שוקן 14 קובץ ספרי קבלה ע' פ"ו ב' (ג.ש.) 28 ס' נ"ב (ג.ש.)
- 29 פירארא 1553 ע' ל"ג ב' (ג.ש.)
- 138 30 ע' G. Margoliouth: Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum, III, 9. (כ"י 737, העירני מר א.מ. הברמן).
- 31 ע' Steinschneider: Die hebraeischen Handschriften der Staatsbibliothek in Muenchen, 53. (כ"י 81 העירני הנ"ל).
- 32 ע' S. Schechter: Studies in Judaism, II, 296 סדר היום ע' צ"ז א' (מקין רדומים י"א א').
- 139 34 ברייתא דר' שמואל הקטן, פס"מ ט.
- 35 ע' A. Berliner: Randbemerkungen, II, 27
- 36 ע' ק"ב ב' (ג.ש.) 37 ע' כ"ט א' (ג.ש.).
- 140 38 זאלקאו 1754 בשער היראה פרק ז' (ג.ש.) 39 (ג.ש.).
- 142 40 סליחות של ר' חנניה מריאטי, מנסובה 1612.
- 41 ח. שירמן: מבחר השירה העברית באיטליה ע' רסב.
- 441 42 ע' S. Schechter: Studies in Judaism II 295
- 43 ע' Preuss: Biblisch-talmudische Medizin 499
- 145 44 ע' Berliner: Geschichte der Juden in Rom II 195

ישעיה חשבי

לבירור נתיבי ההגשמה וההפשטה בקבלה

א

בראשית נביטתה ובחקופת צמיחתה וגידולה במאה ה"ב והיג גלותה תורת הקבלה בשתי פנים: פנים של הגשמה בעצמים ובעלילות חזותיים-מיתיים ופנים של הפשטה במושגים ובהגשמות עיוניים-פילוסופיים. העצוד המוחש והרעיון המופשט, שתי צורות הביטוי של הרוח האנושית המנוגדות במהותן ובגילוייהן, שרניים יחד בתחום הקבלה הפרובנסאלית והספרדית כנתיבי מבע של זרמים מסויימים. לעתים הם נראים אפילו משולבים ומקורבים באפיקו של זרם אחד, אלא שתגבורת היסוד העיוני או החזותי קובעת את האופי המיוחד לכל זרם וזרם.

כפל-דמות זה מבחינת צורות החשיבה, המלווה גם ריבוי וגיוון של עניינים שונים ומגמות סותרות בתוכן המחשבות, ניתן להבנה ולהסבר מתוך הרקע ההיסטורי-חזותי של התהוות הקבלה, ומתוך מקורות ינקתה. הקבלה, בגילוייה ההיסטורי, נחקמה ונתגבשה בסביבה ובאווירה של מתיחות ותסיסה רוחנית-דתית, שנוצרו כתוצאה מכיבושי העין הפילוסופי ביהדות ומההתנגשות בינו לבין יסודות דתיים קדומים, שניצבו במערכה לעצירת התפשטותה והשתלשלותה של הפילוסופיה. עקב חילוקי הדעות והגשמות נחשפו והופעלו גם גורמים גלומים ותבוים, ואבות הקבלה, שמניעים ושאיפות של דתיות מיסטית חדשה פעמו בקרבם, ספגו לתוכם מושגים והשקפות ממקורות שונים, וביחוד משרידי ציורים מיתיים-גנוסטיים, שנשתמרו בסתר במסורת של דורות ונתגלגלו לפרובנס בעצירות סמויים, ומאוצר הרעיונות של הפילוסופיה הגיאוראפלאטונית, כפי שנתברר במחקריו של מורי ורבי פרופ' גרשם שלום² על ראשית הקבלה. יסודות השירוגניים אלה, שנקלשו מבפנים ומבחוץ, נתערבבו ועובדו ברוח המקובלים והפכו לאבני-בנין בעולם המחשבה שלהם. נמצא, ששרשי הפולאריזציה של הגשמה מיתית והפשטה עיונית בקבלת הראשונים נקוצים בשוני ההשקפות, שעיצבו את דמותה, ואופי הזרמים מבחינה זו נסבע לפי מידת המזיגה ואופן הקליטה והעיבוד של ההשקפות השונות.

עלי קיין / מנחת דברים

The Salman
Schocken
Volume

1948-1952